

<https://doi.org/10.33190/0027-2833-341-2025-2-006>

ЩО БУЛО РОБИТИ ЗІ СТАРОРУЩИНОЮ ПРИ УТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА НАРОДНІЙ ОСНОВІ? АБО ЧОМУ ТЕКСТИ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЮ МОВОЮ СПРИЙМАЄМО ЯК РОСІЙСЬКІ

[Рец. на: Даниленко А. Від Біблії до Шекспіра: Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови / пер. з англ. Петра Тарашука. Київ : Критика, 2023. 432 с. , іл., бібліогр. покажч.]

Певне, кожен, хто слухав службу Божу в церквах Московського патріархату, яка здійснюється церковнослов'янською мовою, проводив паралель між нею та російською. Дуже ця мова нагадує російську. Або принаймні вона (церковнослов'янська) значно ближча до сучасної російської, бо від української вона вочевидь відрізняється. Чому так? Адже на церковнослов'янській мові, після її потрапляння на Русь у зв'язку з хрещенням, відбилися явні ознаки місцевої київської (української) говірки.

Коли представники української культурної еліти прийшли до усвідомлення розвивати свою писемно-літературну мову з якомога більшим наближенням до говіркової, то неодмінно перед ними поставало питання: а що робити з багатющою кількості книжною спадщиною, тобто руською писемністю? Що робити з великим обсягом давньоруських та церковнослов'янських мовних елементів, які в українській писемності були присутні постійно до кінця XVIII ст. і сприймалися вже як цілком органічне явище?

Це питання, напевно, ставив перед собою і Пантелеймон Куліш, постать непересічна й неоднозначна в становленні нашої літератури й мови, але, поза всіма сумнівами, — без Куліша неможливо досягнути непростий процес утвердження української літературної мови від XIX ст. й до сьогодні. У часи Куліша саме й відбувалися пошуки нормування й подальшого розвитку української мови, і Куліш був, безперечно, в епіцентрі цих пошуків.

Про значення творчості й наукової спадщини Пантелеймона Куліша написано багато, однак про його роль як нормалізатора української мови узагальненого дослідження ще не було. Це нещодавно зробив український і американський мовознавець Андрій Даниленко «Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови» (Київ : Критика, 2023).

У вступних заувагах «Написання лінгвістичної біографії непересічної постаті» автор робить досить повний аналіз написаного про вивчення творчості Куліша загалом і мови його творів зокрема. І, врешті, висновує, що «за рідкісними винятками (наприклад, праця Івана Матвіяса “Діалектна основа

Цитування: Мойсієнко В. Що було робити зі старорущиною при утвердженні української літературної мови на народній основі? Або чому тексти церковнослов'янською мовою сприймаємо як російські [Рец. на: Даниленко А. Від Біблії до Шекспіра: Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови / пер. з англ. Петра Тарашука. Київ : Критика, 2023. 432 с. , іл., бібліогр. покажч.]. Мовознавство. 2025. № 2. С. 83–88. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-341-2025-2-006>

Citation: Moisiienko V. (2025). Shcho bulo robyty zi starorushchynoiu pry utverdzhenni ukrainskoi literaturnoi movy na narodnii osnovi? Abo chomu teksty tserkovnoslov'ianskoiu movoiu spryimaemo yak rosiiski [What should have been done with the heritage of Old Russian when Literary Ukrainian was formed on the vernacular basis? Or why do we perceive texts in Church Slavonic as Russian ones. Review of the book: Danylenko A. From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš and the Formation of Literary Ukrainian / transl. from English by Petro Taraschuk. Kyiv : Krytyka, 2023. 432 p., ill., bibliogr. ind.]. Movoznavstvo, (2), 83–88. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-341-2025-2-006>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

мови в творах Пантелеймона Куліша» 2008), більшість недавніх публікацій засвідчують фрагментарний підхід до мови Куліша і пропонують натомість трохи побіжну оцінку його літературного доробку й мовних уподобань» (с. 4).

Цілком умотивовано й логічно Андрій Даниленко визначає структуру свого дослідження: один розділ присвячений аналізу Кулішевих перекладів Святого Письма, інший — перекладам творів Шекспіра. У цих розділах автор порівнює переклади Куліша з такими ж спробами інших українських письменників, вказуючи на переваги й недоліки.

Постання розвиненої мови важко сприйняти й зрозуміти без бачення (оцінки) її спроможностей при перекладі творів класиків світової літератури та Святого Письма. Куліш це зрозумів віддавна й усе життя присвятив цим випробуванням: наскільки вистачає виражальних засобів його мови для перекладу світової класики. На такому підході Куліша наголошує й А. Даниленко: «Охопивши широкий діапазон авторів і мов, його новий перекладацький підхід мав розгорнути для співвітчизників обрії світової літератури, що, зрештою, сформувало б новітній варіант української ідентичності і посприяло націєтворенню. По-друге, Куліш був певен, що якісні переклади можливо здійснити лише засобами цілком розвиненої літературної мови. Таку мову належало підперти стилістичним розмаїттям, передусім біблійним високим стилем і його світським різновидом, здатними передавати українською мовою і біблійні книги, і класичні твори світової літератури» (с. 321).

Кулішева мовна програма однозначно була спрямована на збереження руської (української) спадщини в започатковуваній новій літературній традиції. На сторінках монографії А. Даниленко на цьому наголошує неодноразово: «Куліш більше переймався історичним виміром української мови й палко бажав відродження легендарної старорусини як головного її літературного варіанту» (с. 303).

Пантелеймон Куліш свідомо в своєму баченні розвитку української мови вводив терміни, які б показували зв'язок сучасності з найдавнішими періодами нашої писемності: «віддав перевагу іншому протиставленню: старорусині та новорусині, тобто літературної української мови, чия традиція простежується від періоду Київської Русі, та літературної російської мови, новоствореної мови з молодшою (московською) традицією» (с. 11); «Того самого року “Пентатевх Мусієвий” був перевиданий під трохи претензійною назвою “Святе Письмо або вся Библия Старого и Нового завіту русько-українською мовою переложена”» (с. 16). Його мовоназва «русько-українська» саме й засвідчує, як і що думав Пантелеймон Куліш про перспективи своєї мови: поєднання давнини й сучасності в літературній мові. «Кулішів переклад Книги Товіта не є просто результатом відтворення розмовною мовою священної біблійної оповіді. Це приклад нової, синтетичної мови, заснованої на розмовній, із певним числом контекстуальних архаїзмів, зокрема і питомих, і церковнослов'янських елементів. Мабуть, саме тому Куліш охарактеризував мову свого перекладу як старорусині, в такий спосіб спроектувавши її зародження в давньоруський період історії української мови <...>» (с. 142).

Усі, хто ставив перед собою завдання створити писемну мову на народній основі, обов'язково це перевіряли на перекладах Біблії. Наскільки мова, якою розмовляють і пишуть мої одноплемінці, придатна для перекладу, наприклад, Пісні Пісень, Псалмів? Чи вистачає в ній виражальних засобів, аби передати всі найтонші відтінки давніх перекладів? Так і для Куліша «праця над цим перекладом (Старого Завіту. — В.М.) стала справжнім трампліном для його майбутньої діяльності, спрямованої на створення нового типу української літературної мови» (с. 55).

Порівнювані переклади Псалмів Кулішем, Гулаком-Артемівським і

Шевченком засвідчують сталу тенденцію: Гулак-Артемівський намагався це здійснити лише на основі говіркової мови; Шевченко органічно поєднував ці дві стихії, очевидно, менше думаючи про програму розвитку мови: «Барокова архітектоніка перекладів Шевченка свідчить, що поет твердо спирався на розмовну мову, пронизану давно засвоєними (зведеними до розмовного стилю) церковнослов'янізмами» (с. 40). Куліш же свідомо вводив до таких спроб церковнослов'янізми, спеціально творячи високий стиль української мови.

Аби увиразнити й порівняти роль двох постатей — Шевченка й Куліша — у процесі утвердження й подальшого розвитку стильового різноманіття української літературної мови, А. Даниленко зауважує: «Було б найбільш повчальним порівняти його (Кулішеві. — *В.М.*) тодішні нормалізаторські зусилля з мовою, що її вживав у своїх біблійних творах Тарас Шевченко» (с. 27), що й робить у своїй монографії дослідник. Про різні підходи в обох письменників щодо використання церковнослов'янізмів зауважували історики мови не раз. Свою оцінку висловив і А. Даниленко: «Якщо йдеться про церковнослов'янізми, Куліш і Шевченко продемонстрували різні мовні орієнтації, засновані не тільки на їхньому конкретному Sprachgefühl, мовному чутті, а й на освіті та сімейному середовищі. Як ми припустили, Куліш у своїх перекладах псалмів навмисне експериментував із церковнослов'янськими елементами. Натомість Шевченко уживав їх спонтанно у згоді з давньою літературною практикою, ще поширеною на українських землях» (с. 28). Отже, на думку А. Даниленка, «не уподібнюючись Шевченкові, хоч і зазнавши його впливу у своїх ранніх переспівах, Куліш розширював функціональні можливості церковнослов'янських та інших домішок у біблійному стилі української мови» (с. 238). І це безперечний факт.

Перечитуючи Кулішеві твори й статті з проблем нормалізації української мови, може іноді скластися дещо хибне уявлення, що автор надмірно захоплювався мовною минавщиною і менше уваги приділяв говірковій мові. Це не так. Куліш — сміливий експериментатор, часто, спираючись на тогочасну розмовну практику, творив нові слова, низка з яких прижилася в мові: *глинище, голоднеча, займанщина* (с. 101); *отоманне* (с. 190); *правиця, харчівниця, видовина, бачива, убивач, двигач* (с. 192). Пропонуючи лексему *вістовці*, засвідчену потім лише в Грінченковому словнику, як зазначає А. Даниленко, Куліш виявився справжнім новатором (с. 286–287).

Не всі новаторські спроби українського словотворення сприймали позитивно сучасники Куліша. Можливо, несподіване вживання в Куліша запозиченого слова *ілюзія* як відтворення англійського *illusion*, не засвідченого тієї пори в українських словниках, могло видаватися надто інноваційним супроти більш узвичаєного *привид*, що його запропонував Франко (с. 286). Іван Франко загалом не оцінив, власне, оцінив негативно переклад Святого Письма Кулішем: «Галичина, запевняв Франко, мала тієї пори набагато нагальніші потреби і, всупереч припущенню Куліша, цей переклад не дав ніякого плоду: галицькі священники і дяки цілком здатні зрозуміти й церковнослов'янську версію Святого Письма. Франко додав саркастично, що Куліш переклад виконав, а далі “він своє зробить. Як зробить? — се Кулішеви байдуже”» (с. 57–58). Мабуть, в оцінці Кулішевих перекладів Франком варто погодитися з Даниленком (с. 177). Як не оцінив узагалі вкладу Куліша в розвій української літературної мови на народній основі: «Він (Франко. — *В.М.*) протиставив внесок Старицького в розвиток української літературної мови Кулішевому, чію роль Франко звів до рівня звичайного епігонства, якому дуже бракує Шевченкового розуму й стилю. Остаточний вердикт Франка був зневажливий. На відміну від Старицького, чії оригінальні твори й переклади видавалися інноваційними попри деякі вади форми і мови, Куліш буцімто все своє життя марно борювався з авторитетом Шевченка. Навіть у своїх перекладах

із Біблії та Шекспіра Куліш начебто не зміг знайти виходу з глухого кута, в який він себе загнав [з покликанням на працю Івана Франка, «Передмова», Гордон Байрон. Чайльд-Гарольдова мандрівка. Переклав Панько Куліш (1905)]. Річ очевидна, то був ще один приклад упередженої оцінки, яка була дрібненькою та надто провінційною» (с. 295) [з покликанням на цитування праці Г. Луцького — George S. Luckyj «Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times» (1983)].

П. Куліш добре усвідомлював і розумів складність соціолінгвістичної ситуації, у якій опинилися українці зі своєю мовою, аби вижити поміж потужно утверджуваними в XIX ст. польською і російською, необхідно було активно діяти на літературному фронті. Думки Пантелеймона Куліша з його праці «Дві мови, книжна і народня» (1914), які наводить А. Даниленко, наразі напрочуд актуальні: «Та щойно Україна опинилася у складі Московського царства, місцеву книжну схоластичну мову було перенесено в російське світське та духовне середовище, де вона поволі запанувала в усьому суспільстві. Натомість в Україні цю «мертву, протинародню мову» вживали далі тільки по монастирях та урядах. Загалом цю книжну й схоластичну мову, що засвоїла кілька польських слів і запозичила російське *аканне*, простолюди не вважав за мову Польщі, Московії чи України. Але ця мова породила російську літературну мову, що її, хоч і знову запроваджену в Україні, ані росіяни, ані українці ніколи не вважали за свою» (с. 322-323). П. Куліш абсолютно точно зрозумів загрозу для української мови від утвердженої саме в його (Куліша) час російської літературної мови, що постала на основі головно церковнослов'янської, а за твердженням Куліша, — «книжної схоластичної мови». На цьому й наголошує А. Даниленко, покликаючись на вже згадану вище працю Куліша: «Головним конкурентом української розмовної мови, сформованої за доби давньоруських князів, була, — як стверджував Куліш, — московська (російська) мова, що привласнила спадщину рушині, не запропонувавши нічого взамін» (с. 323).

Бачимо з підібраних Андрієм Даниленком цитат Пантелеймона Куліша, що письменник і перекладач дуже виразно усвідомлював народжувану проблему подальших шляхів розвитку української літературної мови: у час усеохопного й більшістю діячів вітчизняної культури схвального захоплення говірковою мовою і її повсюдним упровадженням у писемність варто пильнувати, аби раптом не залишилася поза увагою писемність попередньої доби.

До яких роздумів спонукає монографія Андрія Даниленка і, власне, сама мовна програма Пантелеймона Куліша?

Для постановки літературної мови, здатної об'єднати мовне минуле (давню писемність) з мовним сьогоденням і окреслити майбутній шлях розвитку, необхідно:

1) синтезувати кращі взірці давнього письменства з сучасним говірковим мовленням;

2) здійснити переклади античних авторів та діячів Відродження мовою, яка б поєднала традиційні давні елементи писемності з говірковими;

3) здійснити переклади Святого Письма мовою, яка б поєднала традиційні давні елементи писемності з говірковими.

Одразу зазначимо, що у випадку з розвитком і становленням сучасного українського мовного стандарту — з об'єктивних чи суб'єктивних причин — цього не відбулося. Українська літературна мова постала на основі конкретних говірок, конкретного діалектного масиву. Хоча більшість українських мовних норм має тяглість від найдавніших руських пам'яток (XI–XII ст.), але при цьому багато мовних елементів, ознак і явищ церковнослов'янської та книжної руської писемності найдавнішої доби залишилися поза річищем утвердженої на цілком народній основі літературної мови.

Отже, на питання, поставлене у заголовку рецензії, чому церковнослов'янська мова значно ближча до сучасної російської, відповідь однозначна: тому що в період становлення літературних мов у східних слов'ян московини за основу своєї літературної мови взяли головно церковнослов'янську, знехтувавши місцевими говірками, на відміну від українців і білорусів, які в основу своїх літературних мов поклали саме місцеві говірки. А з часом, коли в XIX ст. відбувався процес утвердження літературних мов у східних слов'ян, лише окремі українські просвітники (письменники, науковці, діячі культури, церкви — Куліш був з-поміж них) почали усвідомлювати масштаб національної гуманітарної трагедії: на їхніх очах від материнського тіла Руси почав відколюватися гігантський культурно-мовний материк. Церковнослов'янська, а разом з нею й давньоруська мова стали ототожнюватися передусім з російською мовою, що автоматично підтягувало до Московії всю руську мовну минувшину. Українська ж і білоруська, що постали на базі місцевих діалектів, сприймалися інакшими, новими і, щонайприкріше і найнесправедливіше, такими, що не мають прямої тягlosti від мови Руси.

Принесена на Залісся (Московію) в українській (київській) редакції церковнослов'янська та мова княжого Києва — давньоруська майже не зазнала місцевих чудських, мокшанських, ерзянських, мерянських та інших говіркових впливів (власне, якщо б зазнала, то ця мова була б неслов'янською) і стає єдиною писемно-літературною мовою Московії. А дещо згодом ця церковнослов'янська мова, зазнавши спочатку головно угро-фінських та тюркських впливів, а з часом і писемних української, білоруської (XVI – XVII ст.) та польської, німецької, французької (XVIII–XIX ст.), — стає вже церковнослов'янською, власне, московської редакції, а від XIX ст. — російським мовним стандартом в імперії. Якби на теренах Московії переважало слов'янське населення, то розвиток російської мови відбувся б у тому самому річищі, що й білоруської та української: церковнослов'янська мова залишилася б на узбіччі витворення російського мовного стандарту, а в його основу було б покладено якісь місцеві слов'янські (в'ятицькі?) говірки. І постала б третя східнослов'янська мова на народній говірковій основі — російська, зрештою, як і інші дві. А церковнослов'янську чекала б доля латини в Європі: вона, можливо, залишилася б у церквах, монастирях та духовних училищах. До речі, якщо порівняти світи Руси і Римської імперії та культуротворчу роль у них церковнослов'янської мови і латини відповідно, то претензії Московії (пізніше Росії) на культурно-мовну спадщину Руси-України — *русская княгиня Ольга; русский князь Владимир — креститель России; русская поэма «Слово о полку Игореве»; русское «Слово о законе и благодати» русского митрополита Иллариона; 1000 лет русско-французских культурно-дипломатических отношений (на основании брака русской княжны Анны, дочери киевского князя Ярослава, с королем Франции Генрихом и сохраненного в библиотеке Франции русского памятника письменности «Реймским Евангелием»), переписанного в Киеве, которое русская княжна привезла с собой* і т. ін. мають вигляд такої, якби Румунія вважала себе прямою спадкоємницею Давнього Риму (а Італія б десь нервово зітхала збоку) і відповідно римських філософів (Цицерона, Аврелія Августина), мовознавців (Елія Доната, Прісціана), письменників та поетів (Вергілія, Горація) в опублікованих словниках, енциклопедіях, хрестоматіях представляла як відомих румунів, що започаткували румунську філософію, мовознавчу думку, літературу тощо.

Елементи церковнослов'янської мови проникали до руської (української) та білоруської (білоруської) і навпаки — церковнослов'янська зазнавала говіркових українських та білоруських впливів, однак до об'єднання цих мов — церковнослов'янської з руською (українською) чи церковнослов'ян-

ської з руською (білоруською) справа не дійшла: надто різними виявилися ці мовні структури. Такий стан з часом привів до розуміння місцевими книжниками окремішності церковнослов'янської, з одного боку, та своєї рідної руської, — з другого. Руська ж писемно-літературна мова на теренах України й Білорусі постійно еволюціонувала в бік розмовної стихії. Після перших усвідомлених перекладів Святого Письма руськими (українськими та білоруськими) книжниками у XVI ст. простою / руською мовою стало зрозуміло, що церковнослов'янщина як мова повсякденного вжитку на теренах Руси-України та Білої Руси подальшого розвитку не матиме й відійде на узбіччя мовного розвитку цих регіонів. Що невдовзі й сталося.

Про переклад Святого Письма з церковнослов'янської на тогочасну говіркову московську на Заліссі ніколи не йшлося з тієї вже причини, що місцеve слов'янське населення там у рази поступалося автохтонному на цих землях угро-фінському. Мова ж княжого Києва — давньоруська, — не маючи місцевої московської говіркової слов'янської підтримки, поступово розчинилася в місцевому вже московському різновиді церковнослов'янщини. Тому з часом москвини оцю церковнослов'янщину московської редакції визнали своєю, і згодом цю абсолютно чужу мовну структуру для більшості місцевого угро-фінського населення поширили на всі терени Московії. У такий спосіб уся найдавніша писемна спадщина Руси (творена в Русі-Україні, Білій Русі, Новгороді), яка до Московії мала лише ту дотичність, що з хрещенням Залісся завозилася в місцеві монастирі, з погляду сьогодення мовно починає сприйматися як російська (бо церковнослов'янська = російська) й інакшою як українська (бо церковнослов'янська \neq українська) та білоруська (бо церковнослов'янська \neq білоруська).

Одним з перших українців, хто відчув майбутній масштаб та наслідки цього розриву для мовно-культурного розвитку України-Руси, був Пантелеймон Куліш. А Андрій Даниленко на основі аналізу мовної програми Куліша ще раз актуалізував цю проблему.

Віктор МОЙСІЄНКО

Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40 м. Житомир, 10008, Україна
Електронна пошта: v.moysiienko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3513-1807>

Viktor MOISIENKO

Zhytomyr Ivan Franko State University
40 Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, 10008, Ukraine
E-mail: v.moysiienko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3513-1807>

WHAT SHOULD HAVE BEEN DONE WITH THE HERITAGE OF OLD RUSIAN WHEN LITERARY UKRAINIAN WAS FORMED ON THE VERNACULAR BASIS? OR WHY DO WE PERCEIVE TEXTS IN CHURCH SLAVONIC AS RUSSIAN ONES

[Review of the book: Danylenko A. From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš and the Formation of Literary Ukrainian / transl. from English by Petro Taraschuk. Kyiv : Krytyka, 2023. 432 p., ill., bibliogr. ind.]

Дата надходження до редакції: 17.02.2025
Дата надходження після доопрацювання: 21.02.2025
Дата затвердження редакцією: 22.02.2025

Received: 17.02.2025
Received in revised form: 21.02.2025
Accepted: 22.02.2025